

Verschillen tussen kinderen uit twee- en eenoudergezinnen in hun welbevinden op de middelbare school

N. Borgers, J. Dronkers en B. van Praag

1. Inleiding

De laatste decennia is het aantal eenoudergezinnen aanzienlijk gestegen. Dit hangt samen met het stijgend aantal echtscheidingen. De opvatting heerst dat het éénoudergezin negatieve consequenties heeft voor het welbevinden van kinderen. Dit zou komen door de slechtere maatschappelijke condities waaronder eenoudergezinnen functioneren, zoals de inkomensachteruitgang voor moedergezinnen bij de overgang van een tweeoudergezin naar een éénoudergezin door scheiding. Maar het opgroeien in een tweeoudergezin zou ook beter zijn door de aanwezigheid van twee volwassenen (al dan niet de natuurlijke ouders), omdat dan beide identificatiefiguren voor de kinderen aanwezig zijn. Anderen menen daarentegen dat er tussen het opgroeien in een- en tweeoudergezinnen geen verschil bestaat als men rekening houdt met de verschillen in achtergrond en de oorzaak van het éénoudergezin. Dit betekent dat er uiteenlopende verschillen in welbevinden te vinden zijn tussen een- en tweeoudergezinnen ontstaan door het scheiden van de ouders en een- en tweeoudergezinnen ontstaan door het overlijden van een der natuurlijke ouders. Ook zou het leven in eenoudergezinnen een positief effect kunnen hebben op het welbevinden van de kinderen, omdat dit de vroege zelfstandigheid van de kinderen nodig maakt en de dubbelrol van de overblijvende ouder tot een minder traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen leidt.

Ondanks deze groeiende belangstelling voor functioneren van eenoudergezinnen en de daarin opgroeiende kinderen (Delft & Niphuis-Nell, 1988; Van Gelder, 1989), heeft dit tot weinig empirisch onderzoek geleid in Europa (Bergman & Wangby, 1993; Cherlin, Furstenberg, Chase-Lansdale, et al. 1991; Heekerens, 1987; Kiernan, 1992; McNab & Sandqvist, 1985; Murray & Sandqvist, 1990; Oggenfuss, 1984), waarin systematisch rekening gehouden wordt met de verschillen in achtergrond en oorzaak². Alleen in de USA zijn er dergelijke systematische vergelijkingen gemaakt (Amato & Keith, 1991), maar de uitkomsten kunnen niet zonder meer gegeneraliseerd worden naar de Nederlandse situatie door het relatief grote aantal eenoudergezinnen in de USA, ontstaan door jeugdige zwangerschappen (met name in de arme binnensteden), door het verschil in stelsel van sociale zekerheid en door de grotere acceptatie van minder traditionele gezinsvormen in Europa in vergelijking met de USA.

De enige systematische Nederlandse studies vergelijken de onderwijskansen van leerlingen uit een- en tweeoudergezinnen (Bosman & Louwes, 1982, 1989; Bosman, 1993; Dronkers, 1992). In deze Nederlandse studies zijn kleine maar duidelijke achterstanden gevonden in de schoolloopbanen van kinderen uit eenoudergezinnen (zowel moeder- als vadergezinnen door scheiding), vergeleken met de schoolloopbanen van kinderen uit tweeoudergezinnen, ook als rekening wordt gehouden met de verschillen in achtergrond. Ook blijkt uit deze Nederlandse studies dat de nadelige effecten van het opgroeien in een vadergezin in een aantal opzichten afwijken van die van het opgroeien in een moedergezin. Daarnaast zijn er ook verschillen in welbevinden gevonden tussen jongens en meisjes in hun opgroeien in een vadergezin (maar niet in een moedergezin), wat uit de verschillen in socialisatieprocessen tussen jongens en meisjes verklaard kan worden. Hoewel onderwijskansen van leerlingen een goede indicator kunnen zijn voor het functioneren van de gezinnen waarin zij opgroeien, blijft het echter noodzakelijk om andere indicatoren te gebruiken teneinde de voor- en nadelen van het leven in een- of tweeoudergezinnen vast te stellen. Spruijt (1993) vergeleek de relatievorming van kinderen uit een- en tweeoudergezinnen, die voor de eerstgenoemde negatiever uitviel. In dit artikel willen wij andere nieuwe indicatoren gebruiken.

In dit artikel vergelijken wij daarom het welbevinden van middelbare scholieren uit de verschillende vormen van eenoudergezinnen (moedergezinnen door sterven dan wel door scheiden en vadergezinnen door sterven dan wel door scheiden) met het welbevinden van middelbare scholieren uit de verschillende vormen van tweeoudergezinnen (tweeoudergezin met beide natuurlijke ouders, stiefgezin door het overlijden van een der ouders en stiefgezin door het scheiden van de ouders). Dit welbevinden splitsen wij in een aantal aspecten (financiële ondersteuning door ouders, beoordeling van eigen schoolprestaties, zelfbeeld van de leerling, gezondheid van de leerling, ongewenst negatief gedrag, plannen over toekomstige zelfstandigheid en tijdsbesteding). De verschillen in welbevinden tussen deze een- en tweeoudergezinnen worden gecontroleerd voor alle beschikbare en relevante achtergrondvariabelen, die ook van invloed kunnen zijn op het welbevinden. Ook worden de verschillen in welbevinden van eenoudergezinnen ontstaan door scheiding of overlijden vergeleken met de verschillen van stiefgezinnen ontstaan door scheiding of overlijden. Daardoor kan vastgesteld worden of de gevonden verschillen in welbevinden tussen de vier typen eenoudergezinnen specifiek zijn voor eenoudergezinnen of dat ze eerder voortvloeien uit de traumatische ervaring van het scheiden van de ouders of het overlijden van een der ouders, waarbij de gevolgen zowel bij een- als tweeoudergezinnen met stiefouder aanwijsbaar zijn. Zo kan ook nagegaan worden in welke mate er verschillen bestaan in het welbevinden van de leerlingen door het scheiden van de ouders en door het overlijden van een der ouders.

Daarnaast maken we een vergelijking tussen de verschillen in het welbevinden van jongens en meisjes in een van de verschillende gezinsvormen, dit naar

aanleiding van eerder gevonden verschillen en het verschil in socialisatieprocessen van jongens en meisjes. Ook de eventuele verschillen tussen scheiden en overlijden op het welbevinden van leerlingen kunnen sexe-specifiek bepaald zijn.

Tenslotte maken wij een vergelijking tussen de verschillen in welbevinden in moedergezinnen met een hoog of laag opgeleide moeder. Dit gebeurt naar aanleiding van het vermoeden (Jencks, 1992) dat negatieve effecten van het leven in moedergezinnen alleen optreden wanneer de afleeststaande moeder over te weinig middelen beschikt (gemeten met een lage opleiding) om de problemen van het eenouderschap het hoofd te bieden. Scholieren in moedergezinnen met hoog opgeleide moeders zouden geen of veel minder nadeel ondervinden van het leven in een moedergezin.

2. Hypothesen

In deze paragraaf formuleren wij op grond van de literatuur (m.n. Bosman & Louwes, 1989; Bosman, 1993) enkele hypothesen omtrent de verschillen in welbevinden van de leerlingen uit één- en tweoudergezinnen. Wij gebruiken als indicatoren voor het welbevinden van middelbare scholieren de financiële ondersteuning door ouders, beoordeling van eigen schoolprestaties, zelfbeeld van de leerling, gezondheid van de leerling, ongewenst negatief gedrag, plannen over toekomstige zelfstandigheid en tijdsbesteding. Mocht het leven in een van de verschillende vormen van eenoudergezinnen een negatieve invloed hebben op het welbevinden van de middelbare scholieren dan zou dit terug te vinden moeten zijn met de bovenstaande indicatoren. Het gaat ons dus niet om de best mogelijke voorspelling van verschillen in welbevinden tussen middelbare scholieren, maar uitsluitend om een goede meting van de verschillen tussen leerlingen uit één- en tweoudergezinnen. Wij controleren voor andere kenmerken van de scholieren teneinde schijnverschillen op te sporen. De hypothesen hebben uitsluitend tot doel aannemelijk te maken dat scholieren uit één- en tweoudergezinnen gezien de in de bovengenoemde literatuur genoemde processen zullen verschillen in welbevinden.

Gezien de verschillende posities die mannen en vrouwen in de Nederlandse samenleving innemen, zouden moedergezinnen door het vertrek van de vader als gevolg van de scheiding te maken krijgen met een verminderd ouderlijk gezag. Anders is dit voor moedergezinnen ontstaan door het sterven van de vader. Het gezamenlijke verdriet en het ontbreken van een schuldvraag (zoals bij scheiding kan voorkomen) geeft vaak een sterke band tussen moeder en kind. Hierdoor zullen middelbare scholieren uit deze gezinsvorm misschien sneller de gezagsfunctie van de moeder accepteren. Daarom verwachten wij dat er verschillen in aanvaarding van het ouderlijk gezag bestaan tussen moedergezinnen door scheiden en tweoudergezinnen met beide natuurlijke ouders, die niet bestaan tussen moedergezinnen door het sterven van de vader en

tweoudergezinnen met beide natuurlijke ouders. In vadergezinnen ontstaan door scheiding kan de vader de gezagsfunctie gemakkelijker blijven vervullen, waardoor er minder verschillen in aanvaarding van het ouderlijk gezag kunnen zijn tussen vadergezinnen door scheiden en tweoudergezinnen met beide natuurlijke ouders. Wij hebben de volgende indicatoren die indirect een aanwijzing zijn dat het ouderlijk gezag minder aanvaard wordt of uitgeoefend kan worden: meer ongewenst negatief gedrag (spijbelen; hooveelheid ruzie en criminaliteit), minder tijd besteed aan huiswerk en een slechtere beoordeling over de eigen schoolprestaties.

Kinderen uit moeder- of vadergezinnen door scheiden zouden ongelukkiger zijn omdat ze te maken hebben met schuldgevoelens over de scheiding en loyaliteitsconflicten ten opzichte van de gescheiden ouders. Dit zijn problemen die zich niet voordoen bij moeder- of vadergezinnen door het sterven van de vader of de moeder. Hierdoor valt te verwachten dat middelbare scholieren uit gezinsvormen ontstaan door scheiding meer lichamelijke klachten zullen vertonen dan middelbare scholieren uit tweoudergezinnen of uit eenoudergezinnen ontstaan door overlijden. Bij middelbare scholieren uit moeder- of vadergezinnen door scheiden valt ook te verwachten dat zij hun zelfbeeld meer negatief inschatten, een slechtere beoordeling over hun schoolprestaties geven en sneller zelfstandig willen gaan wonen, wanneer zij werkelijk ongelukkig zijn door het leven in deze gezinsvormen.

Bij moedergezinnen door scheiden zou men in eerste instantie minder financiële bijdragen aan de middelbare scholieren verwachten door de vaak voorkomende financiële achteruitgang van de moeder na een scheiding. Er is echter bij deze gezinsvorm ook nog een vader aanwezig die bij kan dragen aan zaken als zakgeld, hetzij uit verantwoordelijkheidsgevoel hetzij uit schuldgevoel. Daarom verwachten wij dat middelbare scholieren uit moedergezinnen door scheiden meer zakgeld krijgen dan middelbare scholieren uit tweoudergezinnen met beide natuurlijke ouders. In vadergezinnen door scheiden is er meestal geen sprake van een financiële achteruitgang, omdat de vader meestal kostwinner blijft. De kans op een financiële bijdrage van de moeder is daarom geringer. Daarom verwachten wij geen hoger zakgeld voor middelbare scholieren uit vadergezinnen door scheiden. Ook verwachten wij geen verschillen in financiële bijdragen aan middelbare scholieren tussen eenoudergezinnen door overlijden en twee- oudergezinnen met beide natuurlijke ouders, omdat de overleden ouder niet meer kan bijdragen en omdat er over het overlijden geen te compenseren schuldgevoelens bestaan.

In stiefgezinnen, ontstaan door zowel scheiden als overlijden van een van beide ouders, zou het ouderlijke gezag hersteld zijn door de aanwezigheid van twee volwassenen. Hierdoor zijn er weinig verschillen te verwachten met tweoudergezinnen met beide natuurlijke ouders met betrekking tot het ongewenst gedrag, de tijdsbesteding aan huiswerk en de schoolprestaties.

Aangezien middelbare scholieren in stiefgezinnen door scheiden zich voor een deel in dezelfde omstandigheden bevinden als middelbare scholieren uit

moedergezinnen door scheiden, in tegenstelling tot scholieren in stiefgezinnen door het overlijden van een van beide natuurlijke ouders, zullen zich in stiefgezinnen door scheiding vergelijkbare problemen voordoen als bij moeder- en vadergezinnen door scheiden. Maar in stiefgezinnen kunnen zich ook extra problemen voordoen door de komst van een nieuwe partner van de natuurlijke ouder: die komst is immers een ingrijpende gebeurtenis die extra spanning met zich kan brengen. Om deze reden verwachten wij dat stiefgezinnen verschillen van tweoudergezinnen met beide natuurlijke ouders ten aanzien van de leeftijd van zelfstandig wonen, lichamelijke klachten en het zelfbeeld van leerlingen. Wij verwachten dat stiefgezinnen in dit opzicht meer lijken op gezinnen, ontstaan door scheiding dan op tweoudergezinnen met beide natuurlijke ouders.

Ook kan er een verschil bestaan tussen moedergezinnen door scheiden en vadergezinnen door scheiden. In vadergezinnen door scheiden komen waarschijnlijk een groter aantal vaders voor, die over meer dan gemiddelde zorgende vaardigheden beschikken. Deze positieve selectie ontstaat omdat de verzorging van de kinderen voor vaders een bewuste keuze van de vader is, die bovendien waarschijnlijk voor een rechtbank bevochten is. Bij moedergezinnen zal een bewuste keuze minder frequent voorkomen, maar zal de toewijzing eerder een gevolg zijn van de vanzelfsprekende rolverdeling tussen mannen en vrouwen. Bovendien zal een vader met de zorg voor eigen kinderen door de omgeving positief beoordeeld worden. Daarom verwachten wij dat de negatieve verschillen bij vadergezinnen door scheiding kleiner zijn dan die van moedergezinnen door scheiding. Dergelijke verschillen doen zich niet voor tussen vader- en moedergezinnen ontstaan door het overlijden van de andere ouder, omdat de dood geen onderscheid maakt naar zorgende vaardigheden.

Aangezien ouders uit eenoudergezinnen de verantwoordelijkheden omtrent het huishouden alleen moeten dragen, is de mogelijkheid groot dat middelbare scholieren uit deze gezinsvormen een extra bijdrage moeten leveren aan het huishouden. Dit in combinatie met het feit dat middelbare scholieren uit eenoudergezinnen hun ouders vaker niet-traditionele rollen zullen zien vervullen, leidt tot de veronderstelling dat middelbare scholieren uit deze gezinsvormen voor zichzelf in de toekomst ook meer niet-traditionele rollen zien dan middelbare scholieren uit tweoudergezinnen met beide natuurlijke ouders.

3. Data en Methode

In dit artikel worden de gegevens gebruikt van een groot onderzoek van het NIBUD gehouden in 1990 onder 10961 middelbare scholieren uit alle jaren en onderwijsstypen (Econometrisch Instituut, 1990; Klimische- en gezondheidspsychologie, 1991). Het gaat hierbij om een schriftelijke vragenlijst die via de school werd verspreid en in schooltijd is afgenomen. Na de dataverzameling is het bestand door herweging met behulp van CBS-gegevens over ver-

deling van middelbare scholieren over de onderwijsniveaus, richtingen en provincies representatief gemaakt voor de totale populatie van middelbare scholieren in Nederland. Dit bestand³ bevat 910 scholieren uit een van de vier vormen van eenoudergezinnen (57 leerlingen in een vadergezin door sterven; 109 leerlingen in een vadergezin door scheiden; 200 leerlingen in een moedergezin door sterven; 544 leerlingen in een moedergezin door scheiden) en 10070 scholieren uit drie vormen van tweoudergezinnen (9738 leerlingen levend met beide natuurlijke ouders; 265 leerlingen levend met een stiefouder en een natuurlijke ouder door scheiden van de natuurlijke ouders; 67 leerlingen levend met een stiefouder en een natuurlijke ouder door het overlijden van een der natuurlijke ouders). Het NIBUD heeft aan de leerlingen zelf vragen gesteld over de gezinsituatie waarin hij of zij op dit moment verkeert. Er zijn geen gegevens beschikbaar over de tijdsduur van de verschillende gezinsvormen. Gegevens over hoe lang geleden de ouders gescheiden zijn of hoe lang geleden een der ouders overleden is ontbreken eveneens.

Aan de leerlingen zelf is gevraagd hun oordeel te geven over een groot aantal aspecten van hun leven. Alle gegevens die wij in deze secundaire analyse van de NIBUD gegevens gebruiken zijn dus zelf-rapportages van de ondervraagde leerlingen. In de vragenlijst werd geen relatie gelegd tussen het al dan niet scheiden van de ouders en de verschillende aspecten van het leven van de scholieren. Er is dus geen reden aan te nemen dat leerlingen met gescheiden ouders meer sociaal wenselijk of onwenselijk hebben geantwoord dan leerlingen met beide ouders.

Uit de lange vragenlijst hebben wij die vragen gekozen die een indicatie konden geven van de verschillende aspecten van hun welbevinden. Verschillende afhankelijke variabelen, als indicatoren van het welbevinden van leerlingen, zijn samengesteld met behulp van factoranalyse en gecontroleerd op hun interne consistentie⁴. De volgende aspecten van welbevinden zijn in de analyse gebruikt:

- financiële bijdrage van de ouders, bestaande uit twee indicatoren: een vraag aan de leerling over de hoeveelheid zakgeld per week (zakgeld); een vraag over de hoeveelheid extra geld per week (extrageld).
- beoordeling eigen schoolprestaties, gemeten met de zelfbeoordeling van de eigen schoolprestaties in vergelijking met leeftijdsgenoten (schlft).
- zelfbeeld van leerling, een schaal bestaande uit negen vragen aan de leerlingen: of je eenzaam bent; of je je net zo goed voelt als anderen; of je tevreden bent over jezelf; etc. Waarbij een lage score laat zien dat iemand een positief zelfbeeld heeft en een hoge score een negatief zelfbeeld laat zien (zelfbld). De Cronbach Alfa van deze schaal is 0.67.
- gezondheid van de leerling, een schaal bestaande uit negen vragen aan de leerling over het totaal aantal keren dat een leerling last heeft van hoofdpijn, buikpijn, keelpijn, etc. per maand (ziek). De Cronbach Alfa van deze schaal is 0.71.
- ongewenst negatief gedrag, bestaande uit twee indicatoren: een vraag aar

de leerling over de spijbfrequentie per week (verzuim); een schaal bestaande uit dertien vragen aan de leerling over de hoeveelheid ruzie en vechten en kleine criminaliteit per jaar, zoals vandalisme en diefstal, etc. (gedrag). De Cronbach Alfa van deze schaal is 0.88.

- plannen toekomstige zelfstandigheid, bestaande uit twee indicatoren: een vraag naar de leeftijd waarop de leerling zelfstandig wil gaan wonen (zelfstdg); een schaal bestaande uit vijf vragen aan de leerlingen naar de toekomstige verdeling van het opvoeden en verzorgen van de kinderen, koken, geld verdienen en huishoudelijk werk, waarbij de vragen zo zijn gecodeerd dat de minst traditionele rolverdeling van man en vrouw het hoogste scoort (emancipa). De Cronbach Alfa van deze schaal is 0.57.
- tijdsbesteding, bestaande uit twee indicatoren: een vraag aan de leerling naar het aantal uren besteed aan huiswerk maken per dag (huiswerk); een vraag naar aantal uren besteed aan huishouding per dag (huishoud).

De verschillen tussen een- en tweeoudergezinnen in het welbevinden van de middelbare scholieren worden gecontroleerd voor de volgende variabelen: leeftijd leerling (van 12 tot 22 jaar); schooltype van de leerling (van laag naar hoog: lbo, mavo, havo, mbo en vwo); leerjaar leerling (van de eerste klas tot de zesde klas); geslacht leerling (waarbij de laagste waarde voor de jongens is en de hoogste waarde voor de meisjes); plaats in de kinderrij (waarbij de laagste waarde staat voor het op een na oudste gezinslid en de hoogste waarde voor het jongste gezinslid); urbanisatiegraad; geloofsovertuiging (rooms-katholiek, hervormd, gereformeerd, islam⁵, ander geloof, geen geloof, apart in 5 afzonderlijke dichotome variabelen met geen geloof als referentievariabele); betekenis van het geloof (van laag naar hoog van weinig tot veel betekenis); hoogst gevolgde opleiding van de ouders (apart voor zowel vader als moeder met van laag naar hoog van lager onderwijs tot universiteit); beroep ouders (apart voor zowel vader als moeder, met van laag naar hoog van geen beroep tot hoger personeel/vrij beroep, en huisvrouw apart als dummy variabele); leeftijd ouders, gezamenlijk en apart (van jong naar oud); werktijd van de ouders (apart voor zowel vader als moeder als wel voor beiden, met van geen tot 45 uur).

4. Resultaten

In deze paragraaf worden de samenhangen tussen de zeven verschillende gezinsvormen en de verschillende aspecten van welbevinden geanalyseerd waarbij het tweeoudergezin met beide natuurlijke ouders als referentievariabele gebruikt is. Daarbij hebben we gebruik gemaakt van multiple regressie-analyses met pairwise deletion. De vergelijkingen zijn afzonderlijk uitgevoerd voor moedergezinnen en vadergezinnen, maar er is wel gebruik gemaakt van dezelfde afhankelijkke variabelen. De controlevariabelen die gebruikt zijn, zijn ook

voor de vader- en de moedergezinnen gelijk, alleen de controlevariabelen die uitsluitend betrekking hadden op de vader zijn bij de moedergezinnen, en andersom voor de vadergezinnen, buiten beschouwing gebleven in verband met de grote aantallen missende waarden op deze variabelen. De verschillende gezinsvormen zijn ongeacht hun bijdrage of invloed op de afhankelijkke variabelen als eerste in de vergelijking opgenomen. Daarna zijn stapsgewijs controlevariabelen toegevoegd maar slechts dan wanneer zij een significant effect hadden. Controlevariabelen die niet in een tabel voortkomen hadden dus op geen enkele afhankelijkke variabele in die tabel een significant effect.

In tabel 1 en 2 worden de verschillende gestandaardiseerde beta's (het gestandaardiseerde effect van onafhankelijke variabelen) weergegeven per gezinsvorm en voor de verschillende controlevariabelen, na toevoeging van alle significante controlevariabelen. Ook wordt aangegeven of de effecten van de verschillende gezinsvormen al dan niet significant zijn. Onderaan de tabel worden de adjusted R² van de vergelijking weergegeven, voor toevoeging (alleen de verschillende gezinsvormen in de vergelijking) en na toevoeging van de controlevariabelen (alle gezinsvormen en de controlevariabelen in de vergelijking).

We hebben ook vergelijkingen gemaakt tussen de verschillen in het welbevinden van de leerlingen door het leven in een van de verschillende gezinsvormen bij jongens en meisjes. Ook hierbij hebben we gebruik gemaakt van multiple regressie-analyses met pairwise deletion. Omdat het misleidend kan zijn de uitkomsten van multiple regressie vergelijkingen van twee groepen met het blote oog te vergelijken, hebben wij aan de bestaande regressie vergelijking de interactie-termen tussen geslacht en gezinsvorm toegevoegd. Indien (een van) deze interactie-termen significant zijn, wijst dit op andere verschillen door gezinsvorm bij jongens en meisjes. In deze vergelijkingen hebben we na de opname in de vergelijking van de verschillende gezinsvormen de interactie-variabelen toegevoegd: geslacht met de verschillende gezinsvormen. Ook deze variabelen zijn ongeacht hun bijdrage aan de afhankelijkke variabelen in de vergelijking opgenomen. Daarna zijn weer stapsgewijs de controlevariabelen toegevoegd, wanneer deze een significant effect hadden. De resultaten zijn weergegeven in tabel 3. In deze tabel zijn drie adjusted R² weergegeven, voor toevoeging van de controlevariabelen met alleen de gezinsvormen in de vergelijking, na toevoeging van de interactievariabelen en geslacht en na toevoeging van de overige controlevariabelen. Een vergelijkbare procedure hebben wij toegepast, bij het nagaan in hoeverre de negatieve effecten van het leven in een moedergezin kleiner zijn als de moeder hoog opgeleid is. Ook in deze analyse zijn interactie-variabelen op vergelijkbare wijze opgenomen: hoog of laag opgeleide moeder met de verschillende gezinsvormen.

Het verschil bij moedergezinnen

Tabel 1 geeft de gestandaardiseerde effecten van moedergezinnen ontstaan door scheiden, of overlijden van de vader en van stiefgezinnen ontstaan door

scheiden of het overlijden van een der natuurlijke ouders op de verschillende aspecten van welbevinden van de middelbare scholieren. Deze effecten zijn gecontroleerd voor de overige variabelen die deze aspecten van welbevinden ook beïnvloeden. Deze controlevariabelen staan, voorzover ze significante parameters hebben, ook in Tabel 1. Daar is te zien dat er ook na de toevoeging van de verschillende controlevariabelen nog enkele verschillen te vinden zijn tussen de verschillende gezinsvormen, met name bij moedergezinnen door scheiden.

Tabel 1: Gestandaardiseerde effecten van moedergezinnen na toevoeging van de verschillende controlevariabelen voor de verschillende indicatoren van welbevinden en de verklaarde variantie voor en na toevoeging van de controlevariabelen.

	zak geld	extr geld	sch lft	sch lft	zelf ziek	ver zuim	drag	stg	em cipa	huis werk	houd
<i>gezinsvormen</i>											
stiefgezin-scheiding	.01	-.00	-.01	.01	.04	.00	.01	-.04	.01	-.02	.03
stiefgezin-dood	-.00	-.01	.01	-.01	.00	.00	-.01	-.01	-.01	-.00	.01
moedergez.-scheiding	.02	.02	-.04	.01	.06	.05	.03	-.04	.01	-.05	.04
moedergezin-dood	.01	.01	-.00	-.00	.03	.03	.01	.01	.00	-.00	.03
<i>controlevariabelen</i>											
leeftijd	.08	.08	-.17	.19	-.13	-.04	.06	.15	.05	.28	.08
schooltype	-.09	-.07	.19	-.13	-.04		-.12	-.11		.20	-.06
leeftijd			.04	-.05			-.03	-.03	-.16	.04	.12
geslacht	-.08	-.05	-.03	.14	.23		-.18	-.25	.28	.16	.29
plaats kindertij			-.06	.03	.02	.03		.04	-.04	-.04	.03
urbanisatiegraad		.04						.03		.04	.02
rooms Katholiek			-.02				-.03	-.05	-.04		
hervormd	-.04										
gereformeerd	-.05	-.04									
islam	.04	.03	-.03		.03	.08	.13	-.03			
ander geloof			.02		.02						
betekenis geloof	-.05	-.03	.05	.03	-.03	-.03	-.08	.10	-.04	.09	.07
opleiding moeder		.03				.03			-.09		
huysvrouw			.04					.03	-.04		-.03
leeftijd moeder										-.05	
leeftijd ouders		.04	.05			.03	.04		.08	-.03	.05
werktijd moeder	.07				.03			.03	-.03	-.05	
werktijd ouders											
R ² voor controle	.00	.00	.00	.00	.00	.00	.00	.01	.00	.00	.00
R ² na controle	.04	.02	.04	.05	.06	.04	.08	.19	.10	.10	.10

LEGENDA: een onderstreepte bera van de vier gezinsvormen is niet significant $p > 0.05$. Indien bij de controlevariabelen geen getal is ingevuld had deze geen significant effect op de afhankelijke variabele. De omschrijving van de belangrijkste variabelen; zakgeld, hoeveelheid zakgeld per week; extrngld, hoeveelheid extra geld per week; schltf, schoolprestaties in vergelijking met leeftijdsgenoten; zelfbid, het zelfbeeld van leerlingen; ziekte, het totaal aantal keren ziekteverschijnselen per maand; verzuim, spijbelfrequentie per week; gedrag.hoeveelheid ruzie en vechtedrag en kleine criminaliteit per jaar; zelfstdg, leeftijd zelfstandig wonen; emancipa, mate van emancipatie met betrekking tot de verdeling van het opvoeden en verzorgen van de kinderen, koken, geld verdienen en huishoudelijk werk; huiswerk, aantal uren besteed aan huiswerk maken per dag; huishoud, aantal uren besteed aan huishouding per dag.

Bij moedergezinnen door scheiden treden de meeste significante negatieve verschillen op, zoals ook in paragraaf 2 werd verondersteld. Middelbare scholieren levend in moedergezinnen door scheiding krijgen meer zakgeld, hebben lagere schoolprestaties dan hun leeftijdsgenoten, zijn vaker ziek, spijbelen vaker, hebben vaker ruzie, vechten vaker of plegen kleine misdrijven, willen op jongere leeftijd zelfstandig wonen, besteden minder tijd aan hun huiswerk en besteden meer tijd aan huishoudelijk werk. Er zijn geen verschillen op het punt van extra geld, het zelfbeeld van leerlingen en de mate van emancipatie.

Tegen de verwachting in betekent dit dat het al dan niet opgevoed wordt in een éénoudergezin geen verschil maakt voor de mate van emancipatie. Eveneens tegen de verwachtingen in wordt het zelfbeeld niet beïnvloed door de verschillende gezinsvormen. Dit wijst er op dat middelbare scholieren uit moedergezinnen door scheiden en stiefgezinnen door scheiden niet een meer negatief zelfbeeld hebben dan middelbare scholieren uit tweeoudergezinnen met beide natuurlijke ouders. Middelbare scholieren uit deze gezinsvormen krijgen wel te maken met extra problemen, maar deze zijn kennelijk niet van dien aard dat zij het zelfbeeld van middelbare scholieren negatief beïnvloeden.

De veronderstelling dat lichamelijke klachten vaker voorkomen in beide vormen van moedergezinnen en stiefgezinnen door scheiden wordt bevestigd. Dit is echter niet het geval voor vadergezinnen door het overlijden van de moeder.

Tegen de verwachtingen in dragen niet alleen middelbare scholieren uit beide vormen van moedergezinnen meer bij aan het huishouden maar ook middelbare scholieren uit stiefgezinnen door scheiden. Misschien kan dit verklaard worden uit het idee dat de nieuwe stiefouder een al functionerend gezin binnenstapt.

Zoals verwacht zijn op geen van de variabelen verschillen te vinden tussen tweeoudergezinnen met beide natuurlijke ouders en stiefgezinnen door het overlijden van een der ouders.

Samenvattend zou men kunnen zeggen dat het welbevinden van middelbare scholieren door het leven in moedergezinnen door scheiden negatief beïnvloed wordt, terwijl dit bij de andere gezinsvormen niet of nauwelijks het geval is. Echter hoewel er significante verschillen gevonden zijn in vergelijking met tweeoudergezinnen met beide natuurlijke ouders hebben de verschillende gezinsvormen een beperkte verklarende kracht, ook voor de introductie van de controlevariabelen. In alle gevallen is deze kleiner dan 1%. Dit is klein zekere wanneer men dit vergelijkt met de verklarende kracht van de verschillende andere controlevariabelen. Deze varieert van 2% tot 19%.

Het verschil bij vadergezinnen

In deze paragraaf komen de verschillen in het welbevinden van de middelbare scholieren van het leven in vadergezinnen aan de orde. De opzet van Tabel 2 is gelijk aan die van Tabel 1.

Tabel 2: Gestandaardiseerde effecten van vadergezinnen na toevoeging van de verschillende controlevariabelen voor de verschillende indicatoren van welbevinden en de verklaarde variatie voor en na toevoeging van controlevariabelen.

	zak gld	extr gld	sch lft	zelf bld	ziek zuim	ver drag	ge staa	zelf cipa	huis werk	huis houd
<i>gezinsvormen</i>										
snefgezin-scheiding	.01	-.00	-.01	.01	.03	.00	.01	-.04	.01	-.01
snefgezin-dood	-.01	-.01	-.01	-.01	.00	.00	-.01	-.01	-.01	-.01
vadergez.-scheiding	.02	.00	-.01	.01	.01	-.00	.00	-.01	.00	.00
vadergezin-dood	.01	-.02	-.02	.00	.02	.03	.01	-.02	-.00	-.01
<i>controlevariabelen</i>										
leeftijd	.09	.09	-.17	.07	.14	.05	.28	.07	-.07	.07
schooltype	-.09	-.07	.19	-.12	-.04	-.12	-.10	.19	-.06	-.06
leerjaar			.04	-.05		-.03	-.16	.03	.11	
geslacht	-.08	-.05	-.03	.14	.23	-.18	-.24	.28	.17	.29
plaats kindernij			-.05	.03		.04		-.03		
urbanisatiegraad	.04					.03		.04		
rooms-katholiek			-.03			-.04	-.05	.04		
hervormd	-.05					-.04				
gerformeerd	-.05	-.04					-.05			
islam	.04	.03	-.03		.03	.08	.13	-.03		
ander geloof					.02		-.03			
berekenis geloof	-.05	-.03	.05	.03	-.03	-.04	-.08	.11	-.04	.09
opleiding vader			-.04			-.10	.05	.03		
leeftijd vader					.10					
leeftijd ouders	-.05	-.04			-.08		-.04	.03	-.12	-.11
werktijd vader	.13	.08			.06		.06	.10		.11
werktijd ouders										
R ² voor controle	.00	.00	.00	.00	.00	.00	.00	.00	.00	.00
R ² na controle	.04	.02	.04	.05	.06	.03	.08	.19	.10	.10

LEGENDA: zie tabel 1

Zoals ook in paragraaf 2 werd verondersteld, blijkt uit de resultaten dat er nauwelijks verschillen te vinden zijn tussen vadergezinnen en tweeoudergezinnen met beide natuurlijke ouders. Een van de weinige significante effecten die bij deze gezinsvorm te vinden is, is die van de bijdrage aan het huishouden. Tegen de verwachtingen in zijn er net als bij de moedergezinnen geen significante positieve verschillen te vinden voor de mate van emancipatie bij de vadergezinnen. Ook hier geldt dan hetzelfde als bij moedergezinnen, ook al voeden ouders hun kind alleen op en zien middelbare scholieren hun ouders vaker niet-traditionele rollen vervullen toch beïnvloedt dit de middelbare scholieren niet positief met betrekking tot hun mate van emancipatie. Ook zijn er tegen de verwachting significante verschillen te vinden voor de spijbelfrequentie van middelbare scholieren uit vadergezinnen door het overlijden van de moeder. Er zijn tegen de verwachtingen ook geen significante verschillen te vinden voor vadergezinnen door het overlijden van de moeder met betrekking tot de lichamelijke klachten van middelbare scholieren. Aangezien dit bij beide

vormen van moedergezinnen wel het geval is zou dit er op kunnen wijzen dat vaders minder toegeven aan lichamelijke klachten van hun middelbare scholieren dan moeders.

Voor alle andere afhankelijke variabelen zijn er bij de vadergezinnen geen significante verschillen te vinden met tweeoudergezinnen met beide natuurlijke ouders. Dit bevestigt de veronderstelling dat bij vadergezinnen een positieve selectie van vaders optreedt. Dronkers (1992) vond echter wel negatieve verschillen van het opgroeien in een vadergezin. Zijn indicatoren verwezen naar de feitelijke schoolprestaties en niet naar het subjectieve oordeel dat in dit onderzoek gemeten wordt. Dit verschil in negatief effect van vadergezinnen bij gebruik van subjectieve en objectieve indicatoren kan er op wijzen dat de grotere waardering voor de alleenstaande vader (ook bij zijn kinderen) een verklaring kan zijn van het ontbreken van negatieve verschillen bij vadergezinnen door scheiding, als men alleen naar de subjectieve indicatoren kijkt, maar dat ook het leven in vadergezinnen door scheiding negatieve gevolgen voor kinderen kunnen hebben.

Verschillen tussen meisjes en jongens in eenoudergezinnen

In deze paragraaf komen de effecten van de interactie-terminen van gezinsvormen en geslacht op het welbevinden van de middelbare scholieren aan de orde. Deze vier interactie-terminen tussen gezinsvorm en geslacht zijn voor de moedergezinnen in Tabel 3 opgenomen. Indien een van deze interactie-terminen significant is, betekent dit dat de betrokken gezinsvorm een significant ander verschil geeft bij jongens dan bij meisjes (positief effect: meisjes hebben een hogere score op dit aspect van welbevinden dan jongens, maar alleen in deze gezinsvorm; negatief effect: jongens hebben een hogere score op dit aspect van welbevinden dan meisjes, maar alleen in deze gezinsvorm).

Zoals blijkt uit de resultaten van de interactie effecten zijn er slechts vier significante verschillen te vinden tussen jongens en meisjes in de verschillende gezinsvormen in vergelijking met tweeoudergezinnen met beide natuurlijke ouders (jongens in moedergezinnen ontstaan door scheiding of door dood scoren hoger op een minder traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen dan meisjes in de zelfde omstandigheden; jongens uit moedergezin door scheiding spijbelen meer dan meisjes in de zelfde omstandigheden; meisjes uit snefgezin door scheiding gaan op latere leeftijd zelfstandig wonen dan jongens in de zelfde omstandigheden). Het aantal van vier significante interactie-variabelen ligt juist onder het aantal dat men op grond van kans zou mogen verwachten als men de significantie van 88 variabelen toetst (vijf). Daarom menen wij dat wij deze vier significante interactie-variabelen als toevallige uitkomsten moeten beschouwen. Dat betekent dat jongens en meisjes het leven in de verschillende gezinsvormen nauwelijks anders ervaren.

Bij de vadergezinnen doen zich geen significante interactie effecten voor (tabel niet weergegeven). Dit wil zeggen dat de beleving van het leven in een vadergezin niet verschilt voor jongens en meisjes.

Tabel 3: Gestandaardiseerde effecten van moedergezinnen en van de interactie-termen van gezinsvorm en geslacht na toevoeging van de verschillende controlevariabelen en de verklaarde variantie voor en na toevoeging van interactie- en controlevariabelen.

	zak gld	extr gld	sch lft	zelf bld	ziek zuim	ver drag	ge stg	zelf cipa	eman werk	huis houd
<i>gezinsvormen</i>										
stiefgezin-scheiding	.01	-.02	-.02	.02	.04	.01	.02	-.07	.03	-.01
stiefgezin-dood	-.02	-.01	-.01	.00	.02	.02	-.00	-.00	-.02	.01
moedergez.-scheiding	-.03	-.03	-.02	-.00	.04	.08	-.04	-.05	.04	.05
moedergezin-dood	.00	.02	.00	-.00	.03	.04	.02	.00	.03	.01
<i>interacties geslacht met</i>										
stiefgezin-scheiding	-.00	.02	.00	-.01	.00	-.01	-.01	.04	-.02	-.01
stiefgezin-dood	.01	-.01	.02	-.01	-.02	-.02	.00	-.01	.01	-.01
moedergez.-scheiding	-.00	-.01	-.21	.02	.02	-.04	-.02	.01	-.04	.01
moedergezin-dood	.01	-.01	-.00	-.00	-.01	-.01	-.02	.01	-.03	-.01
geslacht	-.08	-.05	-.03	.14	.23	-.01	-.17	-.25	.29	.17
<i>controlevariabelen</i>										
leeftijd	.08	.08	-.17	.07	.14	.05	.28	.08	-.08	.07
schooltype	-.09	-.07	.19	-.13	-.04	-.12	-.11	.20		-.06
leerjaar	.04	-.05	.04	-.05	-.03	-.16	.04	.12		
plaats in kindertij	.04	-.06	.03	.02	.04	.04	.04	-.04		.03
urbanisatiegraad						.03	.03	.04		.02
rooms Katholiek						-.03	-.05	.04		
hervorm	-.04	-.05	-.04			-.04				
gereformeerd	.04	.03	-.03	.03	.08	.13	-.03	-.05		
islam					.02	-.03				
ander geloof	-.05	-.03	.05	.03	-.03	.08	.11	-.04	.09	.07
betekenis geloof	.03		.04		.03	-.09				-.03
opleiding moeder						.03	.03	-.04		
huisvrouw							.05			-.06
leeftijd moeder	.04	.05			.03	.04	.08	-.03	-.03	.05
leeftijd ouders	.07				.03		.03	-.05		
werktijd moeder										
werktijd ouder										
R ² voor controle	.00	.00	.00	.00	.00	.00	.00	.01	.00	.00
R ² na interactie en geslacht	.01	.00	.00	.02	.05	.01	.04	.08	.03	.09
R ² na interactie en controle	.04	.02	.04	.05	.06	.04	.08	.19	.10	.10

LEGENDA: zie tabel 1.

Verschillen tussen moedergezinnen met hoog en laag opgeleide moeders

In deze paragraaf hebben wij getoetst of er een verschil bestaat tussen het negatief effect van moedergezinnen met hoog opgeleide moeders en het negatief effect van moedergezinnen met laag opgeleide moeders (tabel hier niet weergegeven). Wij vonden slechts twee significante interactie-variabelen (middelbare scholieren uit stiefgezinnen door sterven met laag opgeleide moeders besteden meer tijd aan het huishouden dan vergelijkbare middelbare scholieren uit de andere gezinsvormen; middelbare scholieren uit stiefgezinnen

door scheiden met hoog opgeleide moeders besteden minder tijd aan hun huiswerk dan vergelijkbare middelbare scholieren uit de andere gezinsvormen). Het aantal van twee significante interactie-variabelen ligt onder het aantal dat men op grond van kans zou mogen verwachten als men de significantie van 88 variabelen toetst (vijf). Daarom menen wij dat wij deze twee significante interactie-variabelen als toevallige uitkomsten moeten negeren.

Dit betekent dat er geen verschil bestaat tussen de kracht van de negatieve effecten van moedergezinnen bij hoog of laag opgeleide moeders.

5. Conclusie en discussie

De resultaten van de vergelijkingen tussen de verschillende gezinsvormen en tweeoudergezinnen met beide natuurlijke ouders en hun invloed op het welbevinden van de middelbare scholieren laten een enigszins dubbelzinnig beeld zien. Enerzijds worden door de resultaten onze veronderstellingen bevestigd dat met name het leven in moedergezinnen ontstaan door scheiden een negatieve invloed heeft op het welbevinden van middelbare scholieren, terwijl dit bij de andere gezinsvormen niet of nauwelijks het geval is. Anderzijds wijzen de resultaten uit dat de gevonden verschillen slechts een kleine betekenis hebben.

De veronderstelling dat het beter is voor het welbevinden van de kinderen dat beide natuurlijke ouders aanwezig zijn, dat wil zeggen dat het leven in zowel éénouder- als stiefgezinnen een negatieve invloed op het welbevinden van de kinderen zou hebben, wordt niet bevestigd. Zowel stiefgezinnen door het overlijden van een der natuurlijke ouders als beide vormen van vadergezinnen en moedergezinnen door het overlijden van de vader of moeder vertonen niet of nauwelijks significante verschillen op de indicatoren voor het welbevinden van de middelbare scholieren.

Ook de veronderstelling dat de aanwezigheid van twee volwassenen (al dan niet de natuurlijke ouders) altijd beter zou zijn voor het welbevinden van de kinderen dan het leven in een éénoudergezin, wordt niet bevestigd. Bij de verschillende éénoudergezinnen, met uitzondering van moedergezinnen door scheiden, wordt het welbevinden niet of nauwelijks beïnvloed door het leven in deze gezinsvormen.

Alleen de veronderstelling dat het leven in éénoudergezinnen ontstaan door scheiding het welbevinden van middelbare scholieren negatief beïnvloedt in vergelijking met andere gezinsvormen, wordt deels bevestigd. Dit is echter alleen het geval bij moedergezinnen. Bij beide vormen van vadergezinnen zijn niet of nauwelijks verschillen in het welbevinden van de middelbare scholieren te vinden. Dit afwijkende resultaat bij vadergezinnen door scheiden kan echter goed verklaard worden door de bijzondere selectie van vaders die na scheiding de zorg voor de kinderen op zich nemen en door de extra maatschappelijke waardering die die vaders ondervinden in vergelijking met alleenstaande moe-

Ondanks de verschillen in socialisatieprocessen verschilt het welbevinden van jongens en meisjes in de verschillende gezinsvormen niet of nauwelijks. Dit wil zeggen dat het welbevinden in de verschillende gezinsvormen niet sexe-specifiek is. Ook verschilt het negatieve effect van het leven in een moedergezin met een laag opgeleide moeder niet van dat van het leven in een moedergezin met een hoog opgeleide moeder.

Dit onderzoek kan bijdragen tot een zuiverder discussie over eenoudergezinnen en over scheiding. Allereerst, de gevolgen van het leven in eenoudergezinnen en van scheiding zijn veel kleiner dan de volksmond beweert. Een goed voorbeeld is het verschil in crimineel gedrag tussen moedergezinnen ontstaan door scheiden en de andere gezinsvormen. Het heeft het kleinste significante effect van alle controlevariabelen. Het geeft dus geen pas het éénoudergezin en de echtscheiding de schuld van de toename van criminaliteit te geven, terwijl er variabelen zijn zoals geloofsbeleving en opleidingsniveau van de leerling, die een veel krachtiger invloed hebben op kleine criminaliteit en die ook sterk veranderd zijn.

Ten tweede, in tegenstelling tot wat de spraakmakende gemeente in de zestiger jaren meende, kunnen eenoudergezinnen en echtscheiding negatieve gevolgen hebben voor de kinderen. Niet zo erg als sommige conservatieven van toen en nu beweren, maar ernstiger dan de optimisten hoopten. Er is dus geen reden om te doen of er niets aan de hand is.

Noten

1. Dit artikel is tot stand gebracht met data van het Scholieren onderzoek 1990 van het NIBUD. Wij willen het NIBUD bedanken voor het ter beschikking stellen van deze data, in het bijzonder de heer R. de Zwart. Een eerste Nederlandse versie van dit artikel is gepresenteerd op het Landelijk Congres Vrouwen/Genderstudies 1993, 28 en 29 oktober 1993 te Amsterdam, een tweede Engelse versie op de ESF Research Conferentie "European Society or European Societies? Life Courses and Social Inequalities" in Schloss Ringberg (Beieren), 22 tot 26 November 1993. Deze engszins afwijkende Engelse versie is in 1996 gepubliceerd in *Social Psychology of Education*.
2. Met empirisch onderzoek naar het welbevinden van kinderen uit eenoudergezinnen bedoelen wij dus niet algemene literatuurstudies over gezinsvormen of studies naar de opinies van volwassenen in eenoudergezinnen over het welbevinden van hun kinderen. De eerst genoemde literatuurstudies verwaarlozen de oorzaken van het ontstaan van de verschillende gezinsvormen, terwijl in de laatstgenoemde studies een onderschatting van het effect gemakkelijk kan optreden, omdat de betrokken volwassenen belanghebbenden zijn.
3. We hebben de analyse beperkt tot leerlingen van de Nederlandse nationaliteit, omdat bij leerlingen met andere nationaliteiten mogelijk andere patronen te vinden zijn omtrent het welbevinden in de verschillende gezinsvormen.
4. Hoewel in één geval de Cronbach Alfa nauwelijks acceptabel is (iets lager dan .60) hebben wij deze emancipatie schaal op grond van de eerdere factor-analyse toch opgenomen. De andere schalen hebben een acceptabele tot goede Cronbach Alfa.
5. Als gevolg van het koloniaal verleden en het nationaliseringsbeleid kunnen kinderen met de Nederlandse nationaliteit ook tot de islam behoren.

Literatuur

- Astone, N.M. & McLanahan, S.S. (1991). Family structure, parental practices, and high school completion. *American Sociological Review*, 56, 309-320.
- Bergman, L. & Wangby, M. (1993). Adult adjustment problems of separated children: a longitudinal study from birth to the age of 23 years. *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 2, 10-16.
- Bosman, R. (1993). *Opvoeden in je eentje. Een onderzoek naar de betekenis van het moedergezin voor de onderwijskansen van kinderen*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Bosman, R. & Louwes, W. (1982). *Eenoudergezin en schoolprestaties*. Groningen: Sociologisch Instituut Rijksuniversiteit Groningen.
- Bosman, R. & Louwes, W. (1989). *Gezinsituaties en onderwijskansen. Een toetsing van verklaringen voor de schoolloopbaanverschillen tussen kinderen uit eenoudergezinnen en twee-oudergezinnen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Cherlin, A.J., Fursenber, F.F., Chase-Lansdale, P.L., Kiernan, K.E., Robins, P.K., Morrison, D.R. & Teitler, J.O. (1991). Longitudinal studies of effects of divorce on children in Great Britain and the United States. *Science*, 252, 1386-1389.
- Delft, M. van & Niphuis-Nell, M. (1988). *Eenoudergezinnen: ontstaan, leefsituatie en voorzorgengebruik*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dronkers, J. (1992). Zullen wij voor de kinderen bij elkaar blijven? De veranderende effecten van eenoudergezinnen op de schoolloopbanen van de kinderen. *Mens en Maatschappij*, 67, 23-44.
- Econometrisch Instituut van de Erasmus Universiteit, Nationaal Instituut voor Budgetvoorzichting & Klinische- en gezondheidspsychologie Rijksuniversiteit Leiden (1990). *Scholierenonderzoek 1990. Een eerste rapportage van de belangrijkste resultaten*. Den Haag: NIBUD.
- Gelder, K. van (1989). *Kinderen van de rekening? Een-ouder-kinderen in de onderzoekslitteratuur*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Maatschappelijk Werk Onderzoek (NIMAWO).
- Heckerens, H.P. (1987). Tochter geschiedener Mütter: Bildungslaufbahn und Partnerwunsch. *Familienpsychologie*, 12, 73-94.
- Kiernan, K.E. (1992). The Impact of Family Disruption in Childhood on Transitions Made in Young Adult Life. *Populations Studies*, 46, 213-234.
- Klinische- en gezondheidspsychologie Rijksuniversiteit Leiden, Econometrisch Instituut van de Erasmus Universiteit & Nationaal Instituut voor Budgetvoorzichting (1991). *Scholierenonderzoek 1990. Gedrag en gezondheid van scholieren uit het Voortgezet Onderwijs*. Den Haag: NIBUD.
- McNab, C. & Murray, A. (1985). Family Composition and Mathematics Achievement. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 29, 89-102.
- Murray, A. & Sandqvist, K. (1990). Father absence and children's achievement from age 13 to 21. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 34, 3-28.
- Oggenfuss, F. (1984). Judgementliche aus Scheidungsfamilien. *Familienpsychologie*, 9.
- Spruijt, E. (1993). Volwassen worden in een kerngezin, eenoudergezin of stiefgezin. In: M. du Bois-Reymond & J. de Jong Gierveld (eds.), *Volwassen worden. Generaties toen en nu: transitie in de levensloop*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Adres van de auteurs:* mw drs. N. Borgers, prof.dr. J. Dronkers en prof.dr. B. van Praag; Correspondentie: J. Dronkers, SCO/Kohnstamm Instituut, Universiteit van Amsterdam, Wibautstraat 4, 1091 GM Amsterdam.